

Inhoud

Inleiding 7

1. De boom van Porphyrius 13
2. Eusebius van Caesarea 35
3. Kluisters van klei: Gregorius van Nyssa en Macrina 58
4. Augustinus I tijd 85
5. Augustinus II waarheid 106
6. Augustinus III eeuwigheid 128
7. Simplicius over de tijd 152
8. Boëthius en de troost van de filosofie 172
9. Cassiodorus Senator 196
10. Gregorius de Grote 217
11. Isidorus van Sevilla 238
12. Beda de vererenswaardige 255

Op het laatst 271

Bronnen 279

Literatuur 283

Registers 293

Inleiding

a. Wekken en welken

‘Waaruit echter alle dingen ontstaan, daarin vergaan ze ook volgens noodzakelijkheid. Zij ondergaan immers straf en boete het een voor het andere voor hun ongerechtigheid, volgens de orde van de tijd.’¹

Dit is de oudste ons overgeleverde tekst van de westerse wijsbegeerte. Het is een uitspraak van Anaximander van Milete, misschien omstreeks 570 voor onze jaartelling gedaan. We zouden haar niet gekend hebben als niet in de late oudheid Simplicius van Sicilië, misschien omstreeks 540, de woorden had aangehaald. Dat is veel meer dan duizend jaar nadat ze gesproken of neergeschreven werden. Simplicius haalt de uitspraak van Anaximander aan in een commentaar op de *Physica* van Aristoteles. Dat betekent dat we geneigd zijn deze tekst in de door Simplicius gegeven context te lezen en te interpreteren: het gaat over het ontstaan en vergaan van de dingen – *tois ousi* – de natuurlijke dingen. Maar dan bevreemdt het tweede deel waarin van morele zaken, schuld en boete, gerechtigheid en straf – *dikè kai tisis* – sprake is.

We weten dus eigenlijk niet waarover de tekst gaat en welke noodzakelijkheid in het geding is. Onze neiging om *kata to chreōn* op te vatten als ‘volgens de wetten van de natuur’, moeten we bedwingen. Wellicht moeten we zelfs de helft van de tekst schrappen. De duistere en wat dichterlijke uitspraak van het tweede deel wordt waarschijnlijk door Simplicius eerst in begrijpelijke termen uitgelegd voor hij haar aanhaalt. De tekst staat immers vol aristotelische vaktermen, *genesis*, *phthora*, ontstaan en vergaan, de dingen en de noodzaak.

Hoe dus te lezen? Een authentieke tekst met twee bijna parallel gaande beweringen? De eerste zin als de eigenlijke kern en de tweede als een uitleg of uitbreiding? Of andersom: de eerste zin is de uitleg van de originele tekst? Lezen we een verklaring over de natuur en haar vaste wetmatigheid van wisselwerking en wederkeer, daarna naar het veld

van de menselijke onderlinge betrekkingen getransponeerd? Is de eerste zin kern of toevoeging, uitleg of zelfs drempel om de betekenis van de tweede, de originele zin ooit te bereiken? Als we de tweede zin lezen zonder ons vooraf door een later toegevoegde uitleg en interpretatie te laten hinderen, wat kunnen we er dan van begrijpen? Het gaat over ‘volgens het verloop van de tijd’. *Taxis* is nog niet orde, de betekenis die het woord pas in de late oudheid zal krijgen. *Taxis* is de vaste plaats die iets of iemand inneemt, bijvoorbeeld de plaats in het gelid of de vaste orde volgens welke iets gebeurt. *Chronos* is nog lang niet de tijd. In de *Physica* van Aristoteles worden in het vierde boek achtereenvolgens aan de orde gesteld: *topos*, de plek waar iets is, *kenon*, het ontbreken van elk houvast en *chronos*, de duur waarin iets rijpen kan. In vertalingen treffen we *space*, *vacuum and time* aan, begrippen die Aristoteles nog niet kent of kon kennen. *Chronos* is niet het telbare verloop van tijd, maar is de tijd die wij bedoelen als we ‘er is een tijd van komen en een tijd van gaan’ zeggen; als we ‘komt tijd, komt raad’ zeggen of dat het nu de tijd is om te oogsten of te zaaien, of als na negen maanden ‘de tijd gekomen is’ om te baren. Zoals *topos* de geschikte of geëigende plaats is om ..., zo is ook *chronos* ‘tijd om ...’.

Om wat? Om straf te ondergaan en boete te doen, het een voor het andere, omwille van hun ongerechtigheid, zegt de gehanteerde vertaling. *Dikèn (...) didonai* betekende voor Simplicius een vonnis wijzen en daarmee straf opleggen. De betekenis die het elf eeuwen eerder, bij Herodotus en de Attische redenaars, droeg was veeleer gelegen in ‘voldoening krijgen’. Als er recht is gedaan zijn beide partijen voldaan, ze kregen elk het hen rechtens toekomende deel. Dat is geen straf, zomin als *tisis* een boete is. *Tisis* is de vergoeding, het vergelden, dat wat opweegt tegen het aangedane onrecht.

De in de gebezigde vertaling gebruikte zinswending ‘het een voor het andere om hun ongerechtigheid’, brengt de wisselwerking en wederkerigheid slechts gemankeerd tot uitdrukking. ‘Om en om geven zij voldoening en vergelden het onrechtmatige naarmate hun tijd gekomen is.’

Anaximander is de eerste filosoof waarvan we een portret bezitten en de eerste Griek, zegt Themistios, ‘die het aandorst een geschrift ‘Over de natuur’ uit te geven.’² Door dat geschrift bracht hij het woord *archè*

als vakterm voor begin en beginsel in zwang. Ook de hier behandelde uitspraak zou over het beginsel van alle dingen gaan en de natuur als onuitputtelijk opvatten omdat haar elementen voortdurend volgens de getijden wisselen, groeien en vergaan, ontwaken en verwelken.

Waarom deze oudste zinnen aangehaald in een studie over de filosofie van de late oudheid? Om de weg te tonen, de lange en moeizame weg waarlangs de woorden van de wijzen ons bereikt hebben. Een weg waarop wat die woorden wilden zeggen deels verloren ging, deels werden die woorden als lasten deels weer beladen met een andere inhoud. Het proces van hetzelfde herhalen en iets anders uit dezelfde woorden en zinnen halen.

Nietzsche wees er op hoe de oudste archaische Ionische denkers onder de dekens van het Attisch van de klassieke filosofie van Athene, de Hellenistische interpretaties van de geleerden van de bibliotheek van Alexandrië, de Romeinse overname van de Griekse wijsbegeerte en de christelijke herwaardering bedekt waren en grotendeels verloren waren geraakt. Hoe de weg naar Anaximander van Milete van Berlijn, via Parijs, Rome, Alexandrië en Athene voerde en ... hoezeer we doorgaans ergens onderweg bleven steken. Wij lezen de presocraten op de wijze waarop Plato en Aristoteles hen citeerden en interpreteerden. We lezen Plato met de stemmen van Plotinus en Augustinus door die teksten en gedachten heen gonzend. Wie bereikt Aristoteles zonder eerst over Hegel en Thomas heen te stappen?

De late oudheid is een verregaand verwaarloosd wijsgerig landschap: het Athene van Plato en Aristoteles staat in de belangstelling en al het Rome van Cicero en Seneca geldt als aflegger daarvan: de wereld van de late oudheid biedt een verwarde en verwaterde vorm van wijsbegeerte. En toch heeft het grootste deel van de Griekse en Latijnse filosofie ons bereikt door de inspanningen van de denkers en schrijvers van de late oudheid en vaak in de gestalte die zij er tenslotte aan gaven.

b. Geboorte en groei

Bijna alles verandert in de loop van de tijd. Anaximander gebruikt *genesis* voor geboorte en groei, de opgewekte ontstaanskracht. In de tijd dat de breuk tussen de antieke traditie en de latere vormen van

platonisme zich voltrekt, legt Plutarchus van Chaeronea in zijn opstel over de goden en het kwaad, § 27, uit dat *hè genesis* ‘neiging naar de aarde’ – *neusis eîs gèn* – zou betekenen en Origenes komt al enkele decennia later met de vernietigende opvatting en uitspraak dat ‘de geboorte op aarde de doodskiem is’ – *hè epi gès genesis thanatou archè estin*.

Voor de oudste denkers, voor Heraclitus maar ook voor Aristoteles en zijn volgelingen en voor de filosofen van de Stoa was *Logos* de goddelijke kracht en macht die eenheid bracht, de samenhang en zin van het al. Maar Philo van Alexandrië keert het om en schetst de *logos* als ‘een snijdend wapen’ – *tomeus tōn sumpantōn* – ‘steeds doende alle onstoffelijke zaken van de stoffelijke af te snijden.’³

Niet alleen deze steeds scherper scheiding tussen twee werelden, twee werkelijkheden maakt het verschil. De gedachten van filosofen of kerkvaders weerspiegelden ook de werkelijke veranderingen in de wereld: het anders omgaan met leven en lichaam, de verhouding tussen vrouwen en mannen, geest en lijf, slaven en vrijheid, staat en gezin.

Telkens zal in deze studie, zoals in de beide voorafgaande, *Eerste vragen, over de Griekse filosofie* (1990) en *Een verlies van vleugels, de filosofie in het oude Rome* (1995) de verandering, het anders zijn en op een andere wijze denken en voorstellen, veel aandacht krijgen. Niet alleen het verschil tussen de archaische, klassieke, hellenistische, Romeinse, vroeg christelijke, Byzantijnse en patristische filosofie wordt besproken. Thematisch is tevens dat de Griekse filosofie haar wortels verlaat en deels doorsnijdt als de kennis van het Grieks in het westen verloren gaat en de filosofie veel meer dan duizend jaar, tot Kant, in het Latijn denkt en schrijft. Een breuk is ook de komst van het christendom. De steden en staten, de legers, listen en lagen van de mensen komen in de late oudheid in schril contrast te staan met de stad Gods. Edward Gibbon haalt met genoegen een kwinkslag van Voltaire aan: ‘Le christianisme ouvrait le ciel, mais il perdit l’empire.’⁴

Het belangrijkste thema is, vandaar ook het fragment van Anaximander, de geboorte van de tijd. De antieke wereld kende duur en duurzaamheid, de harmonische ordening van het geheel, de *kosmos* en de kringloop van de voortdurende geboorte, groei en bloei, het verwelken en vergaan om weer opnieuw op te staan en verder te gaan. Pas in de Romeinse filosofie ontstaat de tijd als tijdelijkheid, als iets dat begint

1. De boom van Porphyrius

a. Een inleiding als afsluiting

De grot van Plato, de boom van Porphyrius, het scheermes van Ockham en de zweep van Nietzsche, wijsgerige zaken die overbekend zijn, en zelden helemaal worden begrepen. De boom van Porphyrius is een methode om van het hoogste algemene, de zelfstandigheid, naar het meest bijzondere op te klimmen, een methode die meer dan duizend jaar dienst heeft gedaan. Bovendien is deze boom van Porphyrius een soort grenspaal, tussen de oudheid en de late oudheid en de middeleeuwen. Misschien is het beter om te zeggen dat deze boom op de waterscheiding staat tussen de antieke filosofie en de daarop volgende vormen van filosofie, die daarvan wezenlijk verschillen. Haar wortels putten voedsel uit de oudheid, haar stam en takken gaven beschutting aan de nieuwere vormen van filosofie.

Porphyrius werd in 232 of 233 geboren in de oude Fenicische havenstad Tyrus in de Libanon. Hij werd naar het purper genoemd ofwel vanwege zijn vaderstad – waar het purper vandaan kwam – of vanwege zijn Syrische naam *Malkos*, in het Grieks *Basileus*, de koning. Zelf noemt hij zich doorgaans *Tyrios*, naar zijn geboortestad. De christenen hadden slechts minachtend bijnamen voor hem die op boerenpummel neerkwamen. Zijn eerste studies waren wellicht aan de universiteit van wat nu Beiroet heet. Een brede kennis verwierf hij van de Chaldecuwsche, Egyptische, Christelijke en Gnostische geschriften. Nadien studeerde hij verder in Athene waar de filosofie van Plato onderwezen werd door Cassius Longinus en diens medewerkers. Naast filosofie studeerde hij er retorica en wiskunde. Op zijn dertigste verruilde hij Athene voor Rome. Daar was twintig jaar eerder, na een jaar of tien bij Ammonius Saccas in Alexandrië filosofie te hebben gestudeerd, Plotinus heen gegaan en had er zijn school gesticht. Plotinus was toen negenenvijftig en Porphyrius omstreeks de dertig. De betekenis van deze ontmoeting is voor de wijsbegeerte enorm geweest.

Vijf jaar werkten ze intensief en nauw samen. In zijn *Vita Plotini* vertelt Porphyrius over het vriendelijke en zachtmoedige karakter van zijn leermeester en vooral over diens wijze van in filosofie onderricht te geven. Zijn colleges waren gesprekken waar de Socratische methode en dialectiek gebruikt werd en de Academische *epochè*, het uitstellen en even tussen haakjes zetten van enig oordeel.

Porphyrius vertelt dat eens de redenaar Diophanes in een discussie over het *Symposium* van Plato Alcibiades ging verdedigen en verkondigde dat de liefde ook lichamelijk had moeten worden bedreven. ‘Plotinus sprong herhaalde malen op en maakte aanstalten om weg te lopen, maar hij vermande zich telkens en vroeg tenslotte Porphyrius om een verweerschrift te schrijven en de volgende keer voor te dragen.

Op dezelfde inschikkelijke wijze had Plotinus Porphyrius voor zich gewonnen. In Athene immers had Porphyrius van Longinus geleerd dat het object van het denken buiten het denken bestond. Al bij een van de eerste colleges die hij bijwoonde kwam Porphyrius met een strijdschrift aanzetten waarin hij fel tegen de gedachte van Plotinus dat *ta noèta* enkel in de *nous* en niet daarbuiten bestonden, van leer trok. Plotinus glimlachte slechts en wendde zich tot zijn medewerker Gentilianus Amelius en zei hem dat het wel een kolfje naar diens hand zou wezen om de problemen op te lossen waarin die Porphyrius terecht gekomen is omdat hij nog zo weinig begrijpt van onze leerstellingen. Amelius schreef een lijvige uiteenzetting, Porphyrius een verweer, Amelius daarna weer en Porphyrius andermaal. Pas na het derde geschrift van Amelius en de uitvoerige gedachtewisseling daarover op de colleges, ging Porphyrius overstag en schreef een *Palinodie*, een herroeping die hij voorlas op het college.¹

Na vijf jaar intensief bij Plotinus gestudeerd te hebben werd hij ziek en zwaarmoedig van de diepe wijsgerige problemen die onoplosbaar leken en ging hij in 268 op advies van zijn leermeester naar het vriendelijke Sicilië.

Is het waar? We zullen het wel nooit te weten komen, maar er zijn aanwijzingen aangaande een diep verschil van mening. Plotinus was de laatste filosoof van de oudheid die zich bezig hield met nadenken over en aanmerkingen maken op de categorieënleer van Aristoteles en met name maakte hij bezwaar tegen de ontologische status van de categorieën. Met name in de traktaten, volgens de chronologische ordening 42 tot en met 44², de laatste die hij schreef voor Porphyrius

uit Rome vertrok, wordt een standpunt over de zijnsstatus van de categorieën ingenomen dat Porphyrius veel te denken moest geven, of liever, onverteerbaar voor hem was. In Sicilië schrijft Porphyrius zijn eigen commentaar op de categorieënleer en bestaat het niet één keer de naam van Plotinus te noemen. In Sicilië ontvangt hij ook een brief van Longinus, die inmiddels van Athene naar Palmyra is gegaan waar Amelius zich bij hem voegde. Het is een openlijke poging Porphyrius weer tot de school van Plato terug te laten keren en hem los te weken van Plotinus.³ Maar het toespitsen van het conflict wordt voorkomen door de dood van Plotinus, in 270, waarop Porphyrius terugkeert naar Rome om daar het hoofd van de school te worden. Hij sterft in Rome op een onbekende datum, ergens tussen 301 en 306. Terug in Rome had Porphyrius zijn inleiding tot de categorieënleer van Aristoteles, de *Isagoge* bij zich en enkele verdere commentaren. Hij zette zich aan de editie van de traktaten van Plotinus, de negentallen, *Enneaden*, en van de levensbeschrijving en lofprijzing van zijn leermeester. Het conflict was vergeten en daarmee kreeg de westerse wijsbegeerte een weg naar de logica van Aristoteles geweest waarbij afgezien werd van de verbazend rijke erfenis van de diepzinnige gedachten van Plotinus dies aangaande en we tevreden waren met een korte inleiding op die categorieënleer: de *Eisagōgē*. Die inleiding markeert enerzijds het einde van een vele eeuwen durende discussie over de status van de categorieën, de status van de werkelijkheid en anderzijds bood ze een methode die meer dan duizend jaar gebruikt zou worden. Porphyrius had een punt gezet achter een discussie van vele eeuwen en zowel grote kenners van de filosofie van Aristoteles zoals Simplicius, als Augustinus prezen hem en aanvaardden zijn standpunten. De *Eisagōgē* is behalve een inleiding ook een dichtgegooide deur en de afsluiting van een denkweg.

b. De status van de werkelijkheid

Voor Plato was de werkelijkheid niet wat we om ons heen zagen, dat was de oppervlakte, de schijn van wat elders wezenlijker was. De waarheid van deze werkelijkheid, de ware werkelijkheid is het wezen – *ousia* –. Wezen kreeg allengs de betekenis van aanwezig, aanwezigheid en tegenwoordigheid: *ousia* verschoof naar *parousia*. Dat schiep de vraag,

door Plato al uitvoerig besproken in het gesprek met Theaetetus: wat is de status van aanwezigheid en afwezigheid? Aristoteles maakt in zijn leer van de *sterêsis*, – een woord dat in het gewone taalgebruik roof of beroving betekent, maar dat bij Aristoteles een technische term wordt voor ontkenning, negatie van iets, opheffing van een denkbeeld; een vakterm die in de laat antieke en scholastieke traditie als *privatio* een grote rol speelt om dan bij Hegel als Negatie, *Aufhebung* de beheersende rol in het dialectisch denken te gaan spelen – de opmerking⁴ dat afwezigheid – *apousia* – iets anders is dan niet aanwezig zijn. De afwezige is er niet – dat is de beroving van het zijn – maar is niet niets: zijn afwezigheid verwijst nog steeds naar de vorm (zegt Aristoteles), dat hij aanwezig had kunnen zijn.

De categoriëenleer van Aristoteles is niet enkel een denkgereedschap – *organon* – maar vooral een poging om te bepalen wat er te zeggen valt over de werkelijkheid. De wanden van de werkelijkheid worden onderzocht:

wat is het – *ti estin*; –
 zelfstandigheid – *ousia* – *substantia*
 hoeveelheid – *poson* – *quantitas*
 hoedanigheid – *poion* – *qualitas*
 betrekking – *pros ti* – *relatio*
 plaats – *pou* – *locus*, *ubi*
 duur – *pote* – *tempus*, *quando*
 plek – *keisthai* – *situs*
 houding – *echein* – *habitus*
 bedrijvend – *poiein* – *actio*
 lijdend – *paschein* – *passio*

Dit is het lijstje – een lijstje, want het kan ook anders en de diverse pogingen in de geschriften van Aristoteles *Categoriëen*, *Topica* en *Analytica Posteriora* verschillen – met de oorspronkelijke Griekse woorden en de Latijnse weergave daarvan, de wijze waarop ze in de wijsgerige traditie en werkwijze ingang vonden. Vloeiende, gloeiende begrippen soms, en sinds Porphyrius gestold en afgekoeld en als harde punten sinds de vertaling van de *Eisagôgè* door Boëthius in het Latijn, de *Isagoge*, de randvoorwaarden van ons denken over de werkelijkheid.

In november 1677 schreef Antoni van Leeuwenhoek een brief aan de Royal Society waarin hij als eerste beschreef hoe onder een

microscopie spermatozoa (zaaddiertjes noemt hij ze) eruit zien. Hij schreef de president in het Latijn want hij vreesde aanstoot en hij ‘tegenheijt hadde omme dit (sperma) nader te besigtigen’.⁵ Bij alles wat hij voor het eerst zag en kon onderscheiden, bij de Korenklander, meelmot, vlo of klerenluis was hij steeds beter in staat om de grenzen van de soorten te bepalen. Vooral door het systeem van Linaeus kennen we dit als determineren, bepalen waar de grens tussen het ene en het andere ligt, waar de werkelijkheid van de een plaats maakt voor de ander. Determineren berust op de toenemende rijkdom van kennis en inzicht in tal van kleine détails, stukjes van de werkelijkheid zoals wel of niet gerand of gekarteld blad. Determineren is bepalen en beperken en daardoor de werkelijkheid van iets vaststellen. Deze wetenschappers stellen zich nog op in de aristotelische traditie dat bepalen en beperken, de wanden van de werkelijkheid vaststellen of de vormen vinden waarbinnen iets is wat het is, dat dit een vorm is waarin de werkelijkheid pas gestalte aanneemt en zich toont zoals ze is, laat zien wat ze is.

Omstreeks dezelfde tijd, in een brief uit Den Haag van 2 juni 1674 aan Jarigh Jelles, schrijft Spinoza: ‘*omnis determinatio est negatio*’.⁶ Hier verschijnt het determineren op de wijze zoals in de boom van Porphyrius beschreven en meer dan duizend jaar nagevolgd: beperken is beroven. *Determinatio* is de Latijnse weergave van het Griekse *prosthesis*, vooropstellen. Op straat in Athene betekende het woord zoiets als ‘tegen iets aanzetten’, terwijl het zowel voor Plato als Aristoteles de positieve betekenis droeg: bijvoegen⁷ Bij Spinoza draagt *determinatio* een negatieve betekenis.

Hegel, in zijn reeks colleges over de geschiedenis van de filosofie, juicht: dit inzicht is het wezenlijke begin van elke vorm van filosoferen! Hier komt eindelijk voor het eerst wat in het morgenland al door Parmenides uitgesproken was, in het avondland aan. De substantie (God bij Spinoza) is alles, één en ondeelbaar oneindig en eeuwig. Al het overige is het bijzondere, het bij de substantie afgezonderde. Dit inzicht, de idee van Spinoza, is voor Hegel ‘die Befreiung des Geistes und seine absolute Grundlegung’.⁸ Hegel gaat ver, bij het nalezen van de brief van Spinoza is de gebruikte formulering niet precies overeenkomstig de ‘Satz’ die Hegel wil lezen en ook de context werpt een wat ander licht op de woorden.